УДК 35.071.6-159

О. М. КРУТІЙ

ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ

***В**ивчено технології соціального діалогу органів місцевого самоврядування та громадськості в контексті налагодження паритетної взаємодії.*

Ключові слова: взаємодія, соціальний діалог, форми та технології взаємодії з громадськістю.

***W**ork is devoted to studying technologies of social dialogue of local governments and the public in the context of establishing parity interaction.*

Key words: interaction, social dialogue, forms and technology of interaction with the public.

Демократизація державного управління в Україні має вирішити подвійне завдання. З одного боку, забезпечити реальну можливість громадян здійснювати результативний вплив на державу, її органи, посадових осіб через різні форми їх об'єднання та за умов використання соціальних та психологічних технологій. З іншого – створити умови для усвідомлення відповідальності за формування і здійснення державної політики як громадян, так і представників влади. Отже, діалогова взаємодія, яка є основою особливої організації державного управління, крім нормативно-правової бази, спирається на соціально-психологічні технології, які забезпечують результативний, диференційований і збалансований діалог громадян та представників органів державної влади.

Змістовними характеристиками механізму діалогової взаємодії, як було відмічено вище, є соціально-психологічні технології, які виявляють себе на двох рівнях взаємодії в державному управлінні – інституціональному та міжособистісному. Соціальні технології є домінуючими, тоді, коли ми розглядаємо діалогічну взаємодію між органами влади та інститутами громадянського суспільства і громадянами. Психологічні важелі набувають особливої значущості на рівні міжособистісної взаємодії суб'єктів соціального діалогу.

Технології, які використовуються сторонами в соціальному діалозі, досить різноманітні. Одні з них широко застосовуються громадськістю, інші є характерними для органів державної влади. Процес впливу громадських організацій на вироблення державної політики має три вектори. Перший – це допомога у визначенні найбільш актуальних проблем для вирішення. Другий пов'язаний з політичним конструюванням шляхів розв'язання проблеми і вибір найбільш правильного з усіх можливих. Третій стосується імплементації теорії у практику, тобто безпосереднього вирішення проблеми.

Незважаючи на те, що дослідженням взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства займалися такі українські автори, як Н. Діденко, Н. Ковалішина, В. Скуратівський, І. Дубровський, О. Якубовський, Т. Бутирська та ін. [3–7; 9]. Однак технології соціального діалогу влади та громадянського суспільства ще недостатньо відображено в наукові літературі. Тож виникає необхідність створення теоретичної моделі, яка враховувала б можливості діалогової взаємодії органів державного управління і громадськості та носила комплексний характер, поєднувала вітчизняний і зарубіжний досвід.

Метою цієї роботи є обґрунтування теоретико-методологічних засад соціального діалогу органів влади і громадськості та засобів його вдосконалення в Україні як основи демократизації державного управління.

Шляхи впливу громадських організацій на державну політику – це безпосередня взаємодія, консультативні дії, переговорні процеси з владними структурами та наглядовий контроль. Безпосередній вплив на розв'язання актуальних проблемних питань дає короткостроковий ефект, якщо не комбінується з одночасним впливом на зміну політики держави. Консультативний вплив стосується спрямування державної політики в необхідне русло, а якщо громадські організації шукають шляхів представлення інтересів недостатньо репрезентованих груп через переговори з владними структурами, тут інноваційний підхід проявляється в розробці та демонстрації нових шляхів вирішення проблем. Наглядовий контроль за виконанням державної політики складає окрему форму впливу, що реалізується за допомогою різних соціальних технологій. Щоб забезпечити успіх демократичних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи, громадяни цих країн повинні повірити, що представники влади прагнуть вирішити їх проблеми, а також представляють їх інтереси щодо покращання соціального забезпечення та рівня життя місцевої громади. Це особливо важливо на місцевому рівні, де ефективність і результативність процесу надання послуг відчутна більшою мірою, і де відсутність діалогу громадян та представників влади у процесі прийняття рішень перешкоджає ефективному державному управлінню.

Досягаючи мети більш ефективного та результативного процесу надання державних послуг, місцеві органи влади та представники громадянського суспільства в багатьох країнах і в Україні в тому числі працюють над запровадженням нових механізмів діалогу влади та громадськості. Характеризуючи їх, можна визначити, що існують організаційні та змістовні сторони механізму діалогової взаємодії названих суб'єктів. Організаційні сторони цього механізму складають його форми, а змістовними сторонами його є соціально-психологічні технології.

Основними формами безпосереднього діалогу влади та громадськості, відповідно до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", є місцевий референдум (ст. 7), загальні збори громадян (ст. 8), місцеві ініціативи (ст. 9) та громадські слухання (ст. 13). Розглянемо кожну з цих надзвичайно

важливих форм народовладдя [1].

Місцевий референдум. Це є формою участі громадськості в державному управлінні та політичному процесі, що в багатьох випадках дійсно виправдано. Проведення референдуму є соціальною технологією, що використовує правові механізми.

Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні", місцевий референдум є формою прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування. Право на місцевий референдум закріплено у ст. 38 і ПІ розділі Конституції України "Вибори. Референдум" та регулюється Законом України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р. № 1286-XII (із змінами від 19 червня 1992 р. № 2481-ХП; від 11 липня 2001 р. № 49).

Статтею 7 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" місцевий референдум визначається в такий спосіб: а) місцевий референдум є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення; б) предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування; в) на місцевий референдум не можуть бути винесені питання, віднесені законом до відання органів державної влади; г) рішення, прийняті місцевим референдумом, є обов'язковими для виконання на відповідній території; д) порядок призначення та проведення місцевого референдуму, а також питання, що вирішуються виключно референдумом, визначаються законом про референдуми.

Відповідно до ст. 1 Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" рішення, ухвалені місцевим референдумом, мають вищу юридичну силу на противагу рішенням місцевих рад, на території яких він проводиться. Згідно зі ст. 44 Закону, рішення, прийняті місцевим референдумом, обнародуються в установленому законодавством України порядку опублікування нормативно-правових актів місцевих і вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо в самому Законі рішенні не визначено інший строк. Датою прийняття Закону, рішення вважається день проведення референдуму.

На жаль, Закон застарів і не відповідає українським реаліям як у частині процедури проведення референдуму, так і в частині механізму втілення результатів референдуму в життя.

Загальні збори громадян. Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні", члени територіальної громади мають право на безпосередню участь у вирішенні питань місцевого значення шляхом проведення загальних зборів громадян. Статтею 8 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" загальні збори громадян визначаються в такий спосіб: а) загальні збори громадян за місцем проживання є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення; б) рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності; в) порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання визначається законом і статутом територіальної громади.

Оскільки скликання загальних зборів громадян тягне за собою досить великі затрати ресурсів, які лягають на місцеві бюджети, місцева рада може встановити процедуру дорозглядової домовленості, яка має полягати в намаганні місцевої влади дійти компромісу з ініціаторами скликання зборів, врахувати їх інтереси без скликання загальних зборів. Водночас, по закінченню вказаної процедури та в разі неможливості віднайти консенсус, загальні збори громадян підлягають обов'язковому скликанню в разі виконання вимог щодо кількості ініціаторів. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Положення рішення про проведення загальних зборів громадян оприлюднюється за сім днів до їх проведення.

Рішення загальних зборів враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності, про що органи самоврядування мають публічно звітувати перед громадою.

Місцеві ініціативи. Дана технологія пропонує розглянути прагнення людей як громадське дослідження, яке можна провести організовано, за результатами якого можуть бути конкретні зміни в житті людей. Ця технологія розглядається як колективна дія суб'єктів соціальних відносин, спрямована на критичне осмислення власної ролі у вирішенні суспільно значущих проблем. У цьому процесі можна визначити чотири основні взаємопов'язані елементи, які слідують один за одним циклічно, а саме – осмислення, планування, дія та спостереження.

Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні", члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (у порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. На жаль, Закон не визначає порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд місцевої ради, а делегує це право представницьким органам місцевого самоврядування, які мають прийняти або відповідне положення, або визначити цю процедуру в статуті територіальної громади. Унаслідок такого делегування переважна більшість територіальних громад позбавлена права на місцеві ініціативи, оскільки місцеві ради не прийняли статутів територіальних громад або окремих положень про порядок реалізації права на місцеву ініціативу.

Ст. 9 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" місцева ініціатива визначається в такий спосіб: а) члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування; б) порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади; в) місцева ініціатива, внесена на розгляд ради в установленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи; г) рішення ради, прийняте з питання, внесеного на її розгляд шляхом місцевої ініціативи, обнародується в порядку, встановленому представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади.

Отже, згідно із Законом, право ініціювати розгляд у раді питань у порядку

місцевої ініціативи можуть лише члени територіальної громади. Делегування права реалізації іншим суб'єктам, які опосередковано представляють членів територіальної громади (громадським організаціям, трудовим колективам, органам самоорганізації населення, районним радам тощо), є порушенням Закону.

Громадські слухання. Громадські слухання є формальними зборами, на яких представники місцевих органів влади отримують думку громадськості щодо конкретного рішення або заходу місцевої влади. Громадські слухання можна розглядати як форум, на якому збираються окремі громадяни, групи громадян і місцеві посадові особи для обміну думками та інформацією щодо конкретного питання перед прийняттям рішення.

Згідно із Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні", територіальним громадам надано право зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Водночас Закон не визначає порядок організації громадських слухань і делегує це право представницьким органам місцевого самоврядування, які зобов'язані врегулювати це питання виключно статутом територіальної громади.

Отже, статтею 13 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" громадські слухання визначаються в такий спосіб: а) територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування; б) громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік; в) пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування; г) порядок організації громадських слухань визначається статутом територіальної громади.

Важливим питанням у процедурі громадських слухань є ініціатива їхнього скликання. Зробити це можна або безпосередньо, або через представницькі органи. Наприклад, ініціаторами скликання громадських слухань можуть бути громадські організації, асоціації та інші добровільні об'єднання, трудові колективи, органи самоорганізації населення, міський (сільський, селищний) голова, секретар відповідної місцевої ради, депутати, виконкоми, постійні комісії відповідних місцевих рад. Водночас в Україні існує практика, за якої право територіальної громади скликати громадські слухання самотужки унеможливлено, що закріплено Статутами відповідних територіальних громад. Однак, згідно із Законом, право на проведення, а відповідно й скликання громадських слухань закріплене за територіальною громадою, тому зазначені обмеження є порушенням чинного законодавства.

Постійні комісії ради засновані відповідно до ст. 140, 141 Конституції

України, п. 1 ч. 1 ст. 26, п.п. 13, 14, ст. 47 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", що затвердили регламент міської ради та діяльність її структурних підрозділів. Регламент міської ради (далі – рада) встановлює порядок діяльності ради (далі – ПКР), її органів і посадових осіб. Рада – представницький орган місцевого самоврядування, що представляє територіальну громаду та здійснює від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, Законами України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про статус депутатів місцевих рад", Європейською хартією місцевого самоврядування та іншими нормативно-правовими актами. Діяльність ради базується на таких принципах: народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законодавством України; підзвітності і відповідальності перед територіальною громадою; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування [1; 8]. Постійних комісій забезпечують гласність у роботі ради наряду з відкритістю пленарних засідань сесії ради, засідань президії, робочих груп і тимчасових контрольних комісій. Це відбувається з урахуванням обмежень, установлених законом, а також шляхом розповсюдження інформації про діяльність ради, її органів та посадових осіб, інформації про прийняті ними нормативні та інші акти через засоби масової інформації.

ПКР формуються депутатськими групами та фракціями ради за принципом пропорційності, врахування фахової підготовки депутатів ради та домовленості між зацікавленими депутатськими групами та фракціями ради. Постійні комісії ради є органами ради, що обираються з її депутатів для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та за виконанням рішень виконавчого органу ради. ПКР обираються радою на строк її повноважень у складі голови та членів комісії згідно з відповідними заявами депутатів ради, поданими на ім'я міського голови. Кількість і персональний склад постійних комісій ради затверджується радою. Кількість членів постійної комісії ради не може бути меншою п'яти осіб. До складу ПКР не можуть бути обрані міський голова та заступник міського голови – секретар ради. Депутат ради може бути членом тільки однієї постійної комісії ради.

У випадку невиконання депутатом ради своїх обов'язків щодо роботи в ПКР, визначених Положенням про постійну комісію ради, та відсутності його більш ніж на половині з проведених комісією протягом року засідань голова відповідної комісії постійної ради, депутати відповідної комісії ради вносять на розгляд комісії питання про доцільність подальшого перебування депутата ради у її складі. У разі прийняття постійною комісією ради рішення про неможливість перебування депутата у складі комісії голова постійної комісії подає відповідний проект рішення на розгляд ради.

ПКР за дорученням ради, міського голови або за власною ініціативою попередньо розглядають проекти програм соціально-економічного і

культурного розвитку, міського бюджету, звіти про виконання програм і бюджету, вивчають і готують питання про стан та розвиток відповідних галузей господарського і соціально-культурного будівництва, інші питання, які вносяться на розгляд ради, розробляють проекти рішень ради та готують висновки з цих питань.

Організація роботи ПКР покладається на голову комісії. Голова комісії скликає і веде засідання комісії, дає доручення членам комісії, представляє комісію у відносинах з іншими органами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, а також громадянами, організує роботу з реалізації висновків і рекомендацій комісії. У разі відсутності голови комісії або неможливості ним виконувати свої повноваження з інших причин його функції здійснює заступник голови комісії або секретар комісії. Засідання постійної комісії скликається в міру необхідності і є правомочним, якщо в ньому бере участь не менш як половина від загального складу комісії. За результатами вивчення і розгляду питань постійні комісії готують висновки і рекомендації. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Однак постійні комісії є підзвітними раді та відповідальними перед нею.

Голови або уповноважені представники постійних комісій можуть виступати на сесіях ради з доповідями і співдоповідями. Реалізація повноважень ради у здійсненні державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності покладається на визначену рішенням ради відповідну постійну комісію. ПКР за дорученням ради, міського голови, заступника міського голови – секретаря ради або за власною ініціативою вивчають діяльність підзвітних і підконтрольних раді органів, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб, отримують від них необхідні матеріали і документи, подають за результатами перевірки обов'язкові для розгляду і вжиття заходів рекомендації на розгляд їх керівників, а в необхідних випадках – на розгляд ради, здійснюють контроль за виконанням рішень ради та її виконавчого органу.

ПКР у питаннях, які належать до їх відання, мають право створювати підготовчі комісії і робочі групи із залученням представників громадськості, вчених та спеціалістів, а також радників та консультантів, які працюють на громадських засадах. Функціональна спрямованість, перелік і порядок організації роботи відповідних постійних комісій ради визначаються Положенням про постійні комісії ради, яке затверджується радою. Постійні комісії ради попередньо розглядають кандидатури осіб, які пропонуються для обрання, затвердження, призначення або погодження радою, готують висновки з цих питань [6; 7]. ПКР докладають багато зусиль для розвитку зв'язків з громадськістю. Вони беруть активну участь у виконанні спільних дослідницьких та практичних робіт багатьох міжнародних наукових фондів і програм.

Тимчасові контрольні комісії ради сформовані відповідно Конституції України, статті 48 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні".

Ці статті визначають регламент міської ради (далі – рада) встановлює порядок діяльності ради, її органів (до яких і належать тимчасові контрольні комісії – далі ТРРК) та посадових осіб. Рада – представницький орган місцевого самоврядування, що представляє територіальну громаду та здійснює від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, Законами України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про статус депутатів місцевих рад", Європейською Хартією місцевого самоврядування та іншими нормативно-правовими актами [1; 8].

ТККР є органами ради, які обираються з її депутатів для здійснення контролю з конкретно визначених радою питань, що належать до повноважень органів місцевого самоврядування. Діяльності ТККР визначено статтею про регламент Комісій рад. ТККР подають звіти і пропозиції на розгляд ради. Порядок створення та роботи ТККР визначається відповідно до законодавства, рішення про створення ТККР, її назву та завдання, персональний склад комісії та її голову вважається прийнятим, якщо за це проголосувало не менше однієї третини депутатів від загального складу ради.

Метою діяльності ТККР є забезпечення гласності в роботі ради, що наряду з відкритістю пленарних засідань сесії ради, засідань Президії, постійних комісій, робочих груп, які відбуваються з урахуванням обмежень, установлених законом, відповідає принципам демократії. При цьому розповсюдженням інформації про діяльність ради, ТККР та посадових осіб, інформація про прийняті ними нормативні та інші акти, що подається через засоби масової інформації, є ще одним шляхом підвищення гласності в роботі ради та її комісій.

Головними завданнями ТККР є здійснення контролю з конкретно визначених радою питань, що належать до повноважень органів місцевого самоврядування, підготовка звітів і пропозицій за результатами аналізу конкретних питань та подання їх на розгляд ради.

Визначення регламенту роботи, коректування складу ТККР забезпечує секретаріат ради. При цьому, вихід депутата ради із депутатської групи або фракції, яка його делегувала в тимчасову комісію, не припиняє його членство в тимчасовій комісії ради. Якщо депутатська група або фракція ради не запропонувала представників для роботи в тимчасовій комісії ради, то комісія створюється без участі цієї депутатської групи або фракції ради. За рішенням ради можуть створюватись інші комісії ради в порядку, визначеному законодавством України [1; 8].

Засідання ТККР, як правило, є закритими. Депутати, які входять до складу тимчасової контрольної комісії, та залучені комісією для участі в її роботі спеціалісти, експерти, інші особи не повинні розголошувати інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з її роботою. Засідання ТККР скликаються її головою, а в разі неможливості виконання ним своїх повноважень – його заступником або секретарем комісії ради. Голова комісії персонально відповідає за запрошення на засідання комісії ради всіх її членів. Повноваження ТККР припиняються з моменту прийняття радою остаточного рішення щодо результатів роботи цієї комісії, а також у разі припинення повноважень ради, яка створила цю комісію.

Технології, які використовуються сторонами в соціальному діалозі, досить різноманітні. Одні технології широко застосовуються громадськістю, інші є характерними для органів влади. Змістовними характеристиками механізму діалогової взаємодії, як було відмічено вище, є соціально-психологічні технології. Соціальні та психологічні технології виявляються на двох рівнях взаємодії в державному управлінні – інституціональному та міжособистісному. Соціальні технології є домінантними тоді, коли ми розглядаємо діалогічну взаємодію між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства і громадянами. Психологічні набувають особливої значущості на рівні міжособистісного взаємодії суб'єктів соціального діалогу.

Діяльність комісій ради, як і ради в цілому, базується на принципах народовладдя, законності, гласності, виборності, колегіальності. У роботі комісій відбувається поєднання місцевих і державних інтересів, при цьому правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність знаходиться в межах повноважень, визначених законодавством України. Права та гарантії різних комісій місцевого самоврядування мають державну підтримку та судовий захист. Демократичні принципи їх роботи також знаходять місце у підзвітності та відповідальності її перед територіальною громадою.

Соціальні технології, як і комісії ради, докладають багато зусиль для розвитку зв'язків з громадськістю. Відомо, що процес становлення державності в розвинутих демократичних країнах полягає не стільки в ринкових перетвореннях, скільки в розвитку громадянського, або, як його ще називають, відкритого суспільства. Діяльність комісій є елементом системи взаємодії органів місцевого самоврядування і громадянськості. Переслідуючи мету більш ефективного та результативного процесу надання державних послуг, місцеві органи влади працюють над запровадженням нових механізмів діалогу влади та громадськості. Існуючі організаційні форми діяльності ради, а саме ТККР та інші комісії ради є змістовною стороною механізму взаємодії органів влади і громадськості.

Література:

1. *Бутирська Т. О.* Державне будівництво : стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : [монографія] / Т. О. Бутирська. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.

2. *Діденко Н. Г.* Управління, влада, держава: філософські аспекти взаємодії : [монографія] / Н. Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – 128 с.

3. *Жуков В.* Соціальне партнерство в Україні : [навч. посіб.] / В. Жуков, В. Скуратівський. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 200 с.

4. *Задорожний Г. В.* Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смоловик. – Х. : ХІБМ, 2000. – 192 с

5. *Крутій О. М.* Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості : [монографія] / О. М. Крутій. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ "Магістр", 2008. – 236 с.

6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. // ВВР України. – 1997. – № 24. – С. 32.

7. Про затвердження регламенту Київської міської ради. Рішення від 1 липня 2008 р. № 8/8. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

8. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua;

9. *Якубовський О. П.* Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії : [монографія] / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с.

Надійшла до редколегії 12.05.2011 р.